

sinde köylerin çoğunu harap gördüğünü, İran'da ise harabe halinde tek bir köye bile rastlamadığını ifade ederek bunun sebebini rüşvet, haksız tayinler, mansıp satmak gibi uygulamalara bağlar ve bunlardan vazgeçilmediği takdirde ülkenin mahvolacağı uyarısında bulunur.

Ordunun durumuyla ilgili ikinci fasılda, geçmişte giderleri kısmak için masalı asker (kapıkulu) sayısında indirim yapıldığına ilişkin bilgiler verdikten sonra kendi döneminde asker sayısının azaltılmasının zor olacağını, esasen buna gerek de bulunmadığını, eğer kanunların öngördüğü şekilde harcama yapılırsa asker sayısını azaltmadan da giderlerin mâkul seviyeye düşürülebileceğini belirtir. Ancak ulûfeli asker sayısındaki artışın sebepleri üzerinde durmaz.

Hazine ile ilgili üçüncü fasılda da insan bedeniyle sosyal yapı arasındaki benzerlik tekrarlandıktan sonra devlet ileri gelenlerinin şan, şöhrat ve nüfuz alanlarını gittikçe genişlettikleri, lüks düşkün oldukları, bu yüzden masrafların sürekli arttığı örneklerle anlatılır ve artık bütçeyi dengelemenin güç, hatta imkânsız olduğu belirtilir. Kâtib Çelebi yine de bazı zorlamalarla kısmî bir iyileştirme yapılabileceğini ifade eder.

Sonuç kısmında bütçe gelirleriyle giderlerini denkleştirmek için öngörülen başlıca tedbirlere yer verilmiştir. Bu tedbirler güçlü devlet otoritesi, devlet adamlarının padişaha saygı duyup dürüstlüğü önem vermeleri, orduda tecrübeli olanların devletten yana tavır almaları ve askeri kullanarak fesat çıkarmaya kalkışanların kökünü kazımaları, devlet ileri gelenlerinin ordudan faydalanıp israfı önlemeye çalışmaları şeklinde gösterilir. Bu işin gerçekleşmesi ise otoriter bir devlet adamına bağlıdır. Netîcetü'n-neticede de bazı çareler sıralandıktan sonra son bölümde ümitsizliğe kapılmadan, ayrıca haksızlığa sapmadan şeriatın ve aklın kanunu uyarınca isabetli tedbirlere başvurulursa işlerin yoluna konabileceği ifade edilir.

Bu küçük risâlede öne sürülen tedbir ve çareler daha sonraki ıslahat yazarları tarafından da benimsenmiştir. Nitekim Kâtib Çelebi'nin, özellikle otoriter devlet adamının işleri düzeltebileceği görüşünü doğrularcasına Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete geçip devleti yeniden eski gücüne kavuşturması, 1683'ten sonraki sıkıntılı ve buhranlı yıllarda yaşayan tarihçi Naimâ'nın bu görüşten

etkilenmesine yol açmış (Thomas, s. 73-76), hatta Naimâ, sağlam bir düşüncenin ürünü olduğunu ve uygulanabilir çareleri kapsadığını belirttiği bu risâleyi geniş ölçüde iktibas etmiştir (*Tarih*, I, 27 vd.).

Nuruosmaniye (nr. 4075), Süleymaniye (Hamidiye, nr. 1649) ve İstanbul Üniversitesi (TY, nr. 2604) kütüphanelerinde nüshaları bulunan *Düstûr'ül-amel*'in dünya kütüphanelerinde de çeşitli yazmaları vardır (Babinger, s. 221; Brockelmann, II, 637). Risâle ilk defa 1280'de (1863) *Tasvîr-i Efkâr*'ın 122-127. sayılarında tefrika halinde yayımlanmış, aynı yıl Ayn Ali Efendi'nin *Kavânin-i Âl-i Osmân*'ı ile birlikte basılmıştır (İstanbul 1280, s. 119-140; tıpkıbasım, İstanbul 1979). *Düstûr'ül-amel*, W. F. A. Behnauer tarafından Almanca'ya tercüme edilmiş (ZDMG, XI [1857], 111-132), Orhan Şaik Gökyay tarafından da sadeleştirilerek yayımlanmıştır (*Kâtip Çelebi* içinde, Ankara 1982, s. 236-248).

BİBLİYOGRAFYA:

Kâtib Çelebi, *Düstûr'ül-amel li-islâhi'l-halel* (Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân* içinde), İstanbul 1280, s. 119-140; a.m.f., *Fezleke*, II, 384 vd.; Naimâ, *Tarih*, I, 27 vd., 53; V, 281-283; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 637; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 335-336; L. V. Thomas, *A Study of Naima* (ed. N. Itzkowitz), New York 1972, s. 73-76; Babinger (Üçok), s. 221; Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi: Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, Ankara 1982, s. 35-36, 233-248; a.m.f., "Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler", Ankara 1985, s. 82-84; M. Tayyib Gökbilgin, "XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde İslahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi", a.e., s. 215-216.

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

DÜ'SÛR b. HÂRİS

(دعثر بن الحارث)

Dü'sûr b. el-Hâris b. Muhârib
Gavres el-Gatafânî

Sahâbî.

Gatafân kabilesinin reisi olup Gavres lakabıyla tanınır. Bazı kaynaklarda Benî Muhârib'e nisbetle Muhâribî diye anılır. Hicretin 3. yılının (624-25) ilk ayında Gatafân kabilesinin Benî Sa'lebe ve Benî Muhârib kollarına mensup bazı yağmacılar, Dü'sûr'un yaptığı bir plan uyarınca Necid bölgesinde Züemer denilen yerde toplanarak Medine çevresindeki bazı yerleşim merkezlerine baskın yapmak istediler. Niyetlerini Hz. Peygamber'in haber aldığını ve 450 kişilik bir kuvvetle üzerlerine geldiğini öğrenince

de dağlara sığınıp Hz. Peygamber'i ve ashabını gözetlemeye başladılar. Gatafân Gazvesi veya Enmâr Gazvesi diye bilinen bu harekâtta karşılarında düşman kuvveti bulamayan müslümanlar Züemer'de karargâh kurdular. Bu sırada sağanak halinde yağan yağmurdan ıslanan Hz. Peygamber ashabından biraz uzaklaşarak elbisesini kurutmak istedi ve kılıcını bir ağacın dalına asarak ağacın gölgesine uzandı. Bunu gören Gatafânlılar Hz. Peygamber'i öldürmek için iyi bir fırsat çıktığını düşünerek reisleri ve en cesurları olan Dü'sûr'u bu fırsatı değerlendirmeye teşvik ettiler. Kimseye görünmeden Hz. Peygamber'in yanına kadar gelen Dü'sûr ağaçta asılı kılıcı (bazı rivayetlere göre beraberinde götürdüğü keskin bir kılıcı) kınından çıkararak Hz. Peygamber'in başucuna dikildi ve, "Ey Muhammed! Şimdi seni benden kim kurtarabilir?" diye sordu. Hz. Peygamber'in, "Allah kurtarır" demesi üzerine kılıç elinden düştü (bazı rivayetlere göre ise Dü'sûr'un göğsüne Cebrâil'in vurması üzerine kılıç yere düştü). Bu defa kılıcı Hz. Peygamber alarak ona, "Şimdi seni benden kim kurtarabilir?" diye sorunca Dü'sûr'dan, "Hiç kimse" cevabını aldı. Ancak Hz. Peygamber ona dokunmadı. Dü'sûr'u ashabına göstererek olayı anlattı.

Dü'sûr'un bu olay üzerine hemen orada veya bir daha Hz. Peygamber'in aleyhinde bulunmayacağına dair söz verdikten ve kabilesine döndükten sonra müslüman olduğu nakledilir. Bu olayın Zâtürrikâ' Gazvesi'nde geçtiği de söylenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Müşned, III, 390; Buhârî, "Megâzi", 31; Vâkidi, *el-Megâzi*, I, 193-196; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 35; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, II, 159; İbn Seyyidünnâs, *Üyânü'l-eşer*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 303-304; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 474-475; III, 188-189; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamts*, I, 414-416.

ABDULLAH AYDINLI

DÜŞMANLIK

Farsça'da "başkasına karşı kötü niyet besleyen, kötü kalpli kimse" anlamındaki düşmandan (düşmen) gelen düşmanlık kelimesinin Arapça'daki karşılığı adâvettir. Adâvet sözlükte "zulmetmek, haklılık sınırını aşmak" gibi mânalara gelen adv kökünden türetilmiş olup genellikle sadâkatin zıddı olarak kullanılır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de adâvet ve aynı kökten gelen çeşitli fiil ve isimler meveddet,

DÜŞMANLIK

uhuvvet, velî, halîl ve takvâ kelimelerinin karşıtı anlamlar ifade edecek şekilde kullanılmıştır (bk. Âl-i İmrân 3/103; el-Mâide 5/2; el-Kehf 18/50; Fussilet 41/34; ez-Zuhuruf 43/67; el-Mümtehine 60/1-7). Hadislerde de adâvet ve aynı kökten türeyen çeşitli kelimeler yanında özellikle **adûv** (düşman) şeklindeki kullanımı oldukça yaygındır (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "adv" md.).

Kur'an-ı Kerim'de Araplar'ın İslâm'dan önceki dönemde birbirinin düşmanı oldukları hatırlatılarak Allah'ın onların gönüllerini uzlaştırdığı ve böylece İslâm dinî sayesinde dost ve kardeş oldukları bildirilmiştir (Âl-i İmrân 3/103). Kur'an'da sosyal barış ve uzlaşma, "Müminler ancak kardeşler" (el-Hucurât 49/10); "Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirinin dostlarıdır" (et-Tevbe 9/71) gibi ifadelerle kategorik hükümlere bağlandığı için müslümanlar arasında düşmanlığın zuhur etmesine yol açacak tutum ve davranışların önlenmesi, kardeşlik ve dostluğun pekişmesi için tedbirler getirilmiştir. Nitekim çeşitli maddî ve mânevî hakların korunmasına yönelik ahlâkî, hukukî ve siyasî tedbirlerin öngörülmesi yanında toplumda düşmanlık duygularının kabarmasına yol açacak kötülükler de yasaklanmıştır. İçki ve kumarı yasaklayan âyetle bunun gerekçesinin, "Hiç şüphesiz şeytan içki ve kumarla aranızda düşmanlık ve kin meydana getirmek ister" (el-Mâide 5/91) şeklinde ortaya konması ilgi çekicidir.

Kur'an-ı Kerim'de şeytanın insanlar için açık bir düşman olduğu bildirilerek insanların onun peşinden gitmemesi istenmiştir (el-Bakara 2/168, 208; el-En'âm 6/142). Ayrıca insanlar içinde müminlere karşı en şiddetli düşmanlığı besleyenlerin yahudiler ve putperestler olduğu, bunun yanında hristiyanların müslümanlara sevgice daha yakın bulunduğu da ifade edilmektedir (el-Mâide 5/82). Şeytanın ve yahudilerin düşmanlığıyla ilgili ifadeler hadislerde de geçmektedir (bk. Nesâî, "Sehv", 19; İbn Mâce, "Menâsik", 56; Dârimî, "Diyât", 2).

Kur'an'da İslâm'a ve müslümanlara karşı hasmane ve zalimane tavır takınanlar, insanların İslâm'dan haberdar olmasını önlemeye çalışanlar iki yerde "Allah'ın ve sizin düşmanlarınız" şeklinde nitelendirilmiştir. Bunların ilkinde bu şekilde anılmalarına, Hz. Peygamber'le anlaşmalar yapıp her defasında çekinmeden anlaşmalarını bozmaları gerekçe olarak gösterilmekte, yine de herhangi bir

çatışma halinde yapacakları barış teklifinin olumlu karşılanması istenmektedir (el-Enfâl 8/55-61). Başka bir yerde ise, "Benim düşmanlarınızı ve sizin düşmanlarınızı dost edinmeyin" denildikten sonra bunun sebebi şöyle açıklanmıştır: Çünkü müslümanlar onlara sevgiyle yaklaştıkları halde onlar gerçeği inkâr etmişler, Resûl-i Ekrem'i ve diğer müslümanları Allah'a inandıkları için yurtlarından çıkarmışlardır; ayrıca onlar elleriyle ve dilleriyle kötülük ederler. Aynı yerde, "Muhtemeldir ki Allah sizinle onlardan düşman olduklarınız arasında bir sevgi meydana getirir" denilerek müslümanlar, kendilerine zarar vermeyen gayri müslimlere iyilik ve adaletle davranmaya teşvik edilmiştir (bk. el-Mümtehine 60/1-9). Fussilet sûresinde (41/33-35) müslümanların hareketleri iyilik (hasene), kâfirlerinki ise kötülük (seyyie) şeklinde nitelendirildikten sonra, "Sen kötülüğü iyilikle önle; zira o zaman kendisiyle senin aranda düşmanlık bulunan kişi candan bir dost gibi olacaktır" denilmekte, bu iyiliğe ancak sabırlı ve nâsibi bol olanların ulaşabileceği ifade edilmektedir. Fahreddin er-Râzî, nasibi bol olanları yüksek ahlâkî erdemlere sahip kişiler olarak anlar ve bu âyetlerin, insanlara hakkı kabul ettirmeye, onları düşmanlıktan vazgeçirmeye yönelik davet ve irşad faaliyetlerinde sabır, sevgi ve hoşgörü ile davranmanın önemini ortaya koyduğunu belirtir (*Mefâtihü'l-ğayb*, XXVII, 127).

İslâm ahlâkçıları düşmanlık konusunu çoğunlukla dostluk ve muhabbet bahisleri içinde ele almışlarsa da konuyu özel bir başlık altında inceleyenler de olmuştur. Bunlardan Râgib el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimü's-şer'i'a* adlı eserinde "Adâvet" başlığı altında düşman (adûv) terimini "başkasına zarar vermek için fırsat kollayan, onun iyiliğine olan işlerin tersini yapmaya çalışan kimse" şeklinde tarif ettikten sonra gizli ve açık olmak üzere iki türlü düşman bulunduğunu belirtir. Gizli düşmanların başında şeytan gelir. Şeytan bütün daşmanlıkların sebebi olan asıl düşmandır. İkinci gizli düşman Kur'an'ın, "Nefis ısrarla kötülüğü emreder" (Yûsuf 12/53) meâlindeki âyetle "nefis" kelimesiyle ifade ettiği hevâ yani beşerî arzu ve ihtiraslarıdır. İsfahânî, ölçüyü aşan öfke duygusunu da gizli düşman sayar. İnsanın açık düşmanı ise yine insandır. Her insanın tabiatında az çok saldırganlık, kıskançlık, bencillik gibi olumsuz duygular var-

dır. Bazı insanlar bu duyguların tesiriyle başkalarına karşı düşmanca niyet beslerler. Kur'an'ın "insan-şeytanlar" (el-En'âm 6/112) dediği de bunlardır. Birtakım kimseler ise bu kadar genel ve köklü düşmanlık duyguları taşımamakla birlikte herhangi bir mânevî meziyet veya maddî üstünlük gördükleri kimseye karşı sırf bu noktalarda düşmanlık duyarlar. İsfahânî, insanlar arasındaki düşmanlıkların daha çok ilim, servet ve mevki farkı, akrabalık veya komşuluk ilişkileri gibi özel sebeplerden doğduğunu düşünmektedir. İnsanlar bu şekilde bile bile birbirinin düşmanı olabilecekleri gibi kötü bir maksat taşımadan da bir düşmanın yapacağı kötülük ve zararlara sebep olabilirler. Bu bakımdan kişinin eşi, çocukları, hatta bizzat kendi nefsi bile kendisine zarar verebilir. Şu halde onun günah ve haksızlık yapmasına sebep olan her şey düşman sayılır. Nitekim Kur'an'da, "Eşleriniz ve çocuklarınızdan size düşman olanlar vardır, onlardan sakınınız" (et-Tegâbün 64/14) meâlindeki âyetle bu hususa dikkat çekilmiştir.

Bazı İslâm bilginleri ve düşünürleri düşmanlık konusunda pratik tavsiyelerde de bulunmuşlardır. Fârâbî'ye isnat edilen bir risâlede (bk. İbn Miskeveyh, s. 327-342) iki sınıf düşmandan söz edilerek bunlardan birincisinin düşmanlığına kin ve nefrete, ikincisinin ise kıskançlığa dayandığı belirtilmekte, özellikle ilk düşmanlığın daha köklü ve sürekli olması dolayısıyla bu durumda bulunanlar karşısında daima ihtiyatlı davranılması gerektiği hatırlatılmaktadır. Fârâbî'ye göre bir düşmana karşı takınılması en uygun olan tavır, fazilette ondan daha ileride olmaya çalışmaktır. Ayrıca düşmana karşı dürüst olmak, yalandan kaçınmak gerekir; zira kişinin yalan ve kusurları düşmanı tarafından daima aleyhinde kullanılabilir. İbn Hibbân el-Büstî de düşmanlıkları önlemenin en etkili yolunun sevgiyi yaygınlaştırmak olduğunu ileri sürer. Çünkü seven kıskanmaz; kıskanmayan da düşman olmaz. Özellikle dostluğu düşmanlığa dönüştürmek çok büyük bir suçtur. Akıllı insan biraz sempatik gördüğü kimseye düşman olmaz. Başkalarının kendisine düşman olmasını istemeyen kimse için en uygun yol kendisinin de başkasına düşmanlık yapmamasıdır. "Akıllı insan kötülüğe kötülükle karşılık vermez; küfür ve hakareti düşmana silâh olarak kullanmaz" (*Ravzatü'l-ucâlâ*, s. 94). İbn

Hibbân şunu da hatırlatır: "Düşmanını küçük gören aldanır" (a.g.e., s. 95). Buna benzer bir tavsiye İbn Hazm tarafından da yapılmıştır; ancak o, düşmanı olduğundan daha büyük görmemek gerektiğini de belirtir. İbn Hazm kötümser bir yaklaşımla insanın en acımasız düşmanının yine insanlar olduğunu, diğer bütün zararlı canlılardan korunmak mümkün olduğu halde insanların kötülüğünden kurtulmanın mümkün olmayacağını ifade ederken (el-Ahlâk ve's-siyer, s. 80-81) bu görüşüyle, "İnsan insanın kurdudur" özdeyişini hatırlatmaktadır. Esasen İbn Hazm, insanın hiç düşmanı bulunmamasını da bir kusur olarak görmüştür; çünkü ancak meziyetleri olanın düşmanı bulunur. Asıl iyilik düşmanı olmamak değil düşmana hak-sızlık etmemektir. Ayrıca insan kendisinin görmediği, dostlarının da göstermediği kusurlarını düşmanların yergisi sayesinde öğrenip düzeltmek suretiyle düşmanından faydalanmayı bilmelidir (a.g.e., s. 70-80). Düşmanın yergi ve eleştirilerinden faydalanarak ahlâkî gelişmeyi tavsiye eden benzer görüşler İbn Miskeveyh, Gazzâlî gibi daha başka ahlâkçıların eserlerinde de görülür (bk. AYIP).

BİBLİYOGRAFYA :

Dârimî, "Diyât", 2; İbn Mâce, "Menâsik", 56; Nesâî, "Sehv", 19; Lisânü'l-'Arab, "adv" md.; Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, "adv" md.; a.mlf., ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a, Kahire 1405/1985, s. 370-373; Wensinck, el-Mu'cem, "adv" md.; M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, "adv" md.; İbn Hibbân, Rauzatü'l-'uḳalâ ve nüzhetü'l-fuḫalâ, Beyrut 1397/1977, s. 94-99; İbn Miskeveyh, el-Hikmetü'l-hâlîde (nşr. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1983, s. 327-342; İbn Hazm, el-Ahlâk ve's-siyer, Beyrut 1405/1985, s. 70, 80-81; Fahreddin er-Râzî, Mefâtihü'l-gayb, XXVII, 127.

MUSTAFA ÇAĞRICI

DÜŞÜNME

İslâmî terminolojinin esasını teşkil eden Kur'an-ı Kerim'in çeşitli kelimelerle ifade ettiği ve çok sayıda âyetle teşvikte bulunduğu düşünme eylemi, İslâm kültür tarihindeki entellektüel geleneklere hayat veren ve bu gelenekler içinde çeşitli açıklamaların konusunu teşkil eden insanî bir çabadır.

Arapça'da düşünmeyi ifade eden kelimelerin başında nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibâr ve taakkul (akıl) gelmektedir. Asıl anlamı "gözle bakmak" olan nazar, "kalp gözüyle bakmak, düşünmek" mâ-

nasında kullanıldığı gibi "bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazarî araştırmalarda bulunmak" anlamına da gelir. Fıkr kökünden türeyen tefekkür de aynı anlamdadır (Lisânü'l-'Arab, "nızr", "fkr" md.leri). Buna göre nazar ve tefekkür "bir işin âkibeti konusunda düşünmek", tedebbür ise "bir işin sonucunu başından hesap etmek" anlamına gelir. Aynı kökten gelen tedbir, tedebbürün sonucu olarak "gereken önlemi almak" demektir. İ'tibârın da tedebbürle hemen hemen aynı mânâyı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Düşünme, tedebbürde olduğu gibi geleceğe değil de geçmişe yönelikse tezekkür adını alır ve "hatırlama, anma" anlamına gelir. Zikir ve tezekkür sözlükte aynı anlamdadır ve "hem lisan ile anma hem de kalp ile hatırlama, akıldan geçirme" demektir (a.g.e., "dbr", "abr", "zkr" md.leri). "Akletmek" mânasındaki akıl masdârı "teorik ve pratik meseleler üzerinde düşünmek" anlamında kullanılmaktadır. Buna göre akıllı kişi, tutarlı bir şekilde düşünen ve tutkulara karşı kendisini kontrol edebilen kimse-dir. Ma'kul ise "akılla kavranan şey" demektir. İsim olarak akıl kalp ile aynı anlama gelir ve insanı, düşünemeyen canlılardan farklı kılan temyiz gücünü ifade eder. Bir şeyi akletmek onu anlamaktır. Bir kimsenin akleden bir kalbi olduğundan söz edilirse bundan onun anlayışının yerinde olduğu sonucu çıkar. Dil bilgileri akıl ile kalbi (fuâd) özde saymışlar ve kalp kelimesinin geçtiği deyimlerde bu kelimeyi akıl olarak anlamakta tereddüt etmemişlerdir (a.g.e., "akl", "klb", md.leri). Düşünmeyle ilgili anlamlar taşıdığı için teemmül ve re'y kelimelerini de bu terimler grubuna katmak gerekir. Teemmül, "bir nesne hakkındaki düşüncüyü zihinde yoğunlaştırma" demektir. Re'y (veya rü'yet) ise tıpkı nazar gibi hem gözle hem de kalple (akılla) bakıp görmek anlamına gelir. İnsanda bu gözlemler sonucunda oluşan fikrî kanaate de (itikad) re'y denir (a.g.e., "eml", "re'y" md.leri).

Kur'an-ı Kerim'de düşünme eylemini ifade eden bu terimlerin kullanılışı yukarıdaki anlamlarından önemli bir farklılık arzetmez. Bu sebeple asıl vurgulanması gereken şey Kur'an'ın, düşünmeye verdiği önemin yanı sıra düşünmenin biçimi, hareket noktaları ve gayesi hakkındaki telkinleridir. İnsanı düşünmeye sevk ve teşvik eden çok sayıda âyete topluca bakıldığında düşünmenin önemli bir kulluk görevi, bir ibadet

olduğu sonucuna varılabilir. Düşünmenin konusu ise başta bizâtihi Kur'an'ın mesajı olmak üzere bu mesajın aydınlatıcı ve yol gösterici ışığı altında Allah-âlem, âlem-insan, Allah-insan ilişkisidir. Kur'an'ın, kâinatı ve insanı belli bir yaratılış sürecinde ve süreklilik arzeden ilâhî yasalar çerçevesinde anlamlandırarak, insanı var oluşun ilâhî kanunlarına paralel olarak doğru bilgi ve doğru eylemin gereklerine uygun şekilde yönlendiren âyetleri, düşünmenin konusunu kendiliğinden belirlemektedir.

"Göklerin ve yerin melekûtu hakkında düşünmezler mi?" (el-A'râf 7/185); "Bakıyorlar mı deveye, nasıl yaratılmış!" (el-Gâşîye 88/17) meâlindeki âyetlerde "bir şey hakkında düşünmek" ve "bir şey hakkında gözlemlerde bulunmak" anlamları ile nazarî çabanın önemi açıkça vurgulanmaktadır. Bu çabanın gözlemlerle düşünmeyi birleştiren özelliğine Kur'an terminolojisiyle uğraşanlar işaret etmişlerdir (bk. Râgıb el-İsfahânî, "nızr" md.).

Kur'an'da düşünmenin anlamına en çok yaklaşan terimler tefekkür ve akıldır. "Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gündüzle gecenin ardarda gelişinde akıl sahipleri için alâmetler vardır. Onlar ayakta, otururken ve yaslanırken Allah'ı zikredip göklerin ve yerin yaratılış hakkında tefekkür ederler" (Âl-i İmrân 3/190-191) meâlindeki âyette akıl sahipleri, Allah inancıyla fikrî araştırmayı bir arada götüren, entellektüel faaliyetlerini tezekkür ve tefekkürün birini takip ettiği ve bütünülediği bir akli yapıyla gerçekleştiren insanlardır. Ayrıca zikir, dille anmaktan ziyade Allah'ın hayranlık uyandırıcı kudret belirtilerini tefekkür ve teemmüle dalmak, bu alâmetlerin Allah'ın kudretini hatırlatıcı tesiriyle düşünmeye koyularak Allah bilinciyle dolmaktır. Göklerle yerin yaratılışı, yani kozmosun şeklini gösteren âyetlerle gündüz ve gecenin ardarda geliş, yani onda süreklilik arzeden düzeni gösteren âyetler üzerinde tefekkür, bu düzenin yaratıcısı olan Allah'ın âleme tasarruf ettiği isimleri hakkında tezekkürle bütünlüşmelidir. Böylece Kur'an'da teşvik edilen kozmolojik araştırmalar, sebep ve gaye fikri açısından metafizik ilkelerinden mahrum bırakılmamış olacaktır (Elmalılı, II, 1258-1261; V, 3611).

"Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün ardarda gelişinde... akleden bir topluluk için âyetler vardır" (el-Bakara 2/164); "İşte böylece Allah ölüyü diriltir ve size belki ak-